

УДК 811.161.2'38:821.161.2'06.09(092)
DOI 10.31654/2520-6966-2024-25F-111-224-231

Коткова Л. І.

кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського
orcid: 0000-0001-6349-3576
kotkoval@ukr.net

Вербалізація концепту земля в мовотворчості Олександра Довженка

У статті здійснено аналіз засобів і способів вербалізації концепту земля в мовотворчості О. Довженка. З'ясовано, що концепт земля належить до ключових, етнічно маркованих часовими й просторовими вимірами знаків української етнокультури. Виявлено особливості осмислення й вербалізації концепту земля в мовотворчості О. Довженка, які полягають у поєднанні денотативних, узуально фіксованих значенневих планів (земля – третя від Сонця велика планета; місце життя й діяльності людей; верхній шар земної кори; речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори; ґрунт, який обробляють і використовують для вирощування рослин; країна, край, держава, Вітчизна) та конотативних, репрезентованих лексико-семантичними варіантами символічних знаків етнокультури, креативно й психоментально маркованими (земля – символ буття, величі, неперевершеної краси, стійкості, нескореності ворогові, джерело чуттєвості, земля-страдниця та ін.).

Простежено механізми індивідуально-авторської вербалізації концепту, в основі якої постала сакралізація української землі в мовотворчості О. Довженка, її обожнення, репрезентація як знака української етнокультури. Художній дискурс митця засвідчує, що впродовж віків українці захищають, оберігають, обожнюють і шанують рідну землю.

Ключові слова: концепт земля, вербалізація, мовотворчість, знак української етнокультури, Олександр Довженко.

Проблема вивчення індивідуально-авторського мовомислення та світобачення видатних художників слова була й залишається актуальною, вона постійно перебуває в центрі уваги сучасної лінгвістики [7; 13; 19]. Українські письменники відтворюють фрагменти довкілля, самотні риси національного менталітету, вибудовують системи цінностей, знакових для свого народу.

Сучасний досвід осмислення творчої манери митця передбачає виявлення й аналіз засобів і способів об'єктивізації ключових концептів,

ознак індивідуальності та різнобічних літературно-мистецьких уподобань, які характеризують мовомислення автора. Значної уваги потребують ключові, базові концепти – *небесна сфера, земля, вода, вогонь, повітря* та ін. Це зумовлено тим, що такі концепти належать до центральних феноменів мовних картин світу всіх авторів, вони формують просторові й часові поля на лексико-семантичному, дериватологічному, морфологічному, синтаксичному й тропейчному рівнях, переосмислюючи систему мовних символів, виявляючи нестандартний мовостиль [17; 21].

Видатний український письменник і кінорежисер Олександр Довженко репрезентував низку ключових концептів, які беруть початок від національних першоджерел, виформовують світоглядні позиції митця, його уявлення про фрагменти довкілля, суспільство, звичаї та традиції народу, знання про трагічні й героїчні сторінки минулого. Мовознавці виявили фразеологічне багатство творів автора, лексико-семантичні особливості художнього мовлення загалом і певного твору зокрема, систему тропейчних складників, зв'язки мовомислення автора з біблійними й фольклорними джерелами, відзначили високу естетику мовотворчості митця, про джерела творчості якого писав Олесь Гончар: «Усе довколишнє живило й стимулювало художній розвиток всебічно обдарованого хлопця, а надто ж, мабуть, щедро зачерпував жадібний дух його з моря пісень народних, бо ж той пісенний розлийсвіт оточував його від колиски» (Довженко О. П. Твори: у 5-ти томах. Київ: Дніпро, 1983–1985. Т. 1. С. 5).

Мета статті – виявити особливості осмислення й вербалізації концепту *земля* в мовотворчості О. Довженка.

Значущість концепту *земля* зумовила появу в лінгвоукраїністиці низки досліджень, зосереджених на цьому феномені. Дослідження слова-образу *земля* в поетичній творчості представників Нью-Йоркської групи здійснила Г. Сютя, акцентувавши увагу на його стилістичній значущості як мовного знака етнокультури, лінгвопоетичного маркера національного самоусвідомлення й креативного самовираження [19, с. 98]; Н. Лобур виявила й проаналізувала його як концептуальний центр, що здавна формував ментальний образ народу [6]; А. Огар з'ясувала, що вивчення концепту *земля* домінує в осерді низки галузей фразеологічної та паремійної картин світу, де йому приписують статус центрального, значущого для розуміння культури етносу [10, с. 204]; С. Шуляк досліджувала семантичні поля концепту *земля* в поезії Євгена Гуцала [21]; О. Слюніна зосередилася на репрезентації лінгвокогнітивного осмислення концепту *земля* в українській мовній картині світу [16].

В. Жайворонок уналежнює концепт *земля* до знаків української етнокультури, стверджуючи, що «із давніх-давен (ще з язичницьких часів), земля шанувалася та обожнювалася, як мати, що родить (дає) людям потрібне для життя і забирає до себе по смерті; в народній уяві виступає персоніфікованою істотою...» [5, с. 243].

На матеріалі кіноповісті О. Довженка «Земля» та однойменного фільму здійснила літературознавчий аналіз М. Фока, зосередивши увагу на сугестії підтекстових смислів [20]. Н. Медвідь порушила актуальні проблеми національної психології у творчості О. Довженка [9]. У навчально-методичному посібнику «Літературні паралелі на уроках української та зарубіжної літератури» дослідниця простежила історію Довженкової рідної землі – Сосниці, яка сягає своїм корінням великої держави – Київської Русі, про що згадано ще в Іпатіївському літописі 1234 року. Формування світогляду й національної свідомості митця пов'язано з «виборюванням власного «я», власної землі, державності»: «Викоханий серед чарівної природи Придесення, вихований на мудрих звичаях і традиціях сіверян, О. Довженко завжди вважав рідну Сосницю епіцентром власної творчої планети» [8, с. 70].

Академічний «Словник української мови» фіксує низку лексико-семантичних варіантів, що формують значення імені концепту – лексеми *земля*: 1) третя від Сонця велика планета; 2) місце життя й діяльності людей; 3) верхній шар земної кори; 4) речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори; 5) ґрунт, який обробляють і використовують для вирощування рослин; 6) країна, край, держава, Батьківщина [14, с.557]. Усі згадувані лексико-семантичні варіанти лексеми *земля* репрезентовані в мовотворчості О. Довженка, вони слугують активними засобами вербалізації денотативних семантичних планів.

Українська фразеографія фіксує близько сотні фразеологічних і паремійних одиниць із концептом *земля*, об'єктивуючи конотативні значеннєві плани [15]. Високу частотність функціонування фразем і паремій із компонентом *земля* дослідники пояснюють психологічною прив'язаністю українців до землі, її обожнюванням [19, с. 93]; певною залежністю українського етносу від землі, любов'ю до праці на землі, що зумовлено історично феноменом осілости [10, с. 205].

Із-поміж системи аксіологічних парадигм українського етносу *земля* традиційно посідала значуще, ключове місце. Фольклорним асоціатом концепту *земля* слугує епітет *рідна*, що для української спільноти давно став постійним: *Ідеш, і слухаєш, і чуєш рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом і медом, а й думками, піснями і*

звичаями, і не тільки годує її ростить, а й прийме колісь до свого матернього лона, як прийняла прадідів своїх і діда під яблуню [4, с. 60]. Контекстуальна персоніфікація концепту тяжіє до традиційних характеристик: 1) як живої істоти; 2) як матері-годувальниці; 3) як натхненниці; 4) як духовного, творчого джерела; 5) як місця вічного спочинку.

Етнокультурні семантичні плани концепту *земля* в мовотворчості митця часто реалізовані фітоморфними (1) та антропоморфними (2) образотвірними моделями: 1) *Пахне нічними квітами земля, пахне плодами, її листям, і медом соняшників, і медом тютюну, і медом гречки* [4, с. 75]; *Колгоспна земля квітне як ніколи* [4, с. 82]; 2) *І тут – треба ж такої халепи! – з-поза сусіднього горбка вигулькнуло, – і як їх та земля держить! – два шестирічних шибеники її дзвінко в один голос...* [4, с. 67]; *Прокидаюсь – танцюю на шляху, аж земля гуде!* [4, с. 76]; *Природа прекрасна... Нема в ній ні місця, ні часу, коли б земля не гармонувала з небом* чи вода з землею [4, с. 416].

Зберігаючи й відтворюючи традиційні риси мовно-культурної пам'яті концепту, митець додає й символічні, індивідуально-авторські характеристики: 1) земля – символ буття: *Цю землю можна їсти! На! Їж! Я хочу дивитися на тебе, сину мій, як на символ свого буття отут!* [4, с. 162]; 2) земля – символ величі, неперевершеної краси: *Баварські куркулі розтирали в шкарубких долонях окривавлену українську землю, нюхали, пробували на язик і оглядалися в здивуванні на безкраї далі її один на одного: ось вона, краща з кращих!* [4, с. 85]; *Пошли ж вам, боже, щасливу долю та сили в руки, щоб виповнити свій довг перед миром, щоб возвеличити трудами красну землю нашу українську, аби цвіла вона багатствами і згодою, і вам, мої діточки, і тобі, доню, і вам, синочки...* [4, с. 152]; 3) земля – символ стійкості, нескореності ворогові: *Чи є школа на нашій землі, що, почувши такі слова вчителя, не кинулася б на ворога, яким би жорстоким і нещадним він не був* [4, с. 265]; 4) земля-страдниця: *Перед їх духовним зором виникла раптом вся Україна в огні у множестві страждань і тяжких протирічливих трагедійних стиків. Велика нещаслива земля!* [4, с. 202]; 5) земля – джерело чуттєвості: *Знищимо ворога, забудеться і ненависть, і горе, і знову розцвіте земля наша в добрі і згоді, і будемо добрими, як були, – ще добрішими станемо* [4, с. 219]. Контекстуально увиразнюють концепт *земля* його епітетні характеристики, що вербалізують красу, родючість, цінність, багатство, вічність, синтез матеріального і психоемоційного.

Аналіз фактичного матеріалу виявив, що особливість осмислення й вербалізації концепту *земля* в мовотворчості О. Довженка полягає в поєднанні денотативних, узуально маркованих значеннєвих планів (земля – третя від Сонця велика планета; місце життя й діяльності людей; верхній шар земної кори; речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори; ґрунт, який обробляють і використовують для вирощування рослин; країна, край, держава, Вітчизна) та конотативних, як символічних знаків етнокультури, креативно й психоментально маркованих (земля – символ буття, величі, неперевершеної краси, стійкості, нескореності ворогові, джерело чуттєвості, земля-страдниця та ін.).

Виявлена індивідуально-авторська вербалізація концепту, в основі якої постала сакралізація української землі в мовотворчості О. Довженка, її обожнення, репрезентація як знака української етнокультури. Художні простори митця засвідчують, що впродовж віків українці захищають, оберігають, обожнюють і шанують рідну землю. І сьогодні українці змушені вкотре на полях бою виборювати цілісність і відстоювати незалежність держави, захищати свою рідну землю.

Література

1. Білодід І. К. Мова творів Олександра Довженка. Київ, 1959. 94 с.
2. Голоюх Л. В. Вербалізація концептів простору в романах Й. Струцька. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. № 1 : Філологічні науки. Мовознавство. С. 35–39.
3. Дзюба І. Знаки духовної співмірності : штрихи до світового контексту естетики Олександра Довженка. Між культурою і політикою. Київ : Сфера, 1990. С. 78–96.
4. Довженко О. П. Кіноповісті. Оповідання. Київ: Наукова думка. 1986. 712 с.
5. Жайворонек В. Знаки української етнокультури : словник-довідник; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
6. Лобур Н. Культ землі в українській мові. *Дивослово*. 1996. № 3. С. 22–23.
7. Мацько Л. Зачарований Україною і словом (про мову «Щоденника» Олександра Довженка. Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. С. 303–308.
8. Медвідь Н. Літературні паралелі на уроках української та зарубіжної літератури: навчально-методичний посібник. Тернопіль, 2019. 184 с.
9. Медвідь Н. О. Проблеми національної психології у творчості О. Довженка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література»; НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2000. 15 с.

10. Огар А. Вербалізація концепту земля у фразеологічній та паремійній картинах світу. *Рідне слово в етнокультурному вимірі* : зб. наук. пр. Дрогобич, 2012. С. 203–208.

11. Поляруш О. Є. Олександр Довженко і фольклор: монографія. Київ: Вища школа, 1988. 176 с.

12. Пригоровський В. Із заповітів великого митця (до питання про лінгвістичні погляди Олександра Довженка). *Українознавство*. 2009. № 3. С. 57–62.

13. Сидяченко Н. Про що розповідають тропи Олександра Довженка. *Культура слова* : міжвід. зб. Київ, 1996. Вип. 46–47. С. 40–46.

14. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. ; АН УРСР, Ін-т мовозн. ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1970–1980.

15. Словник фразеологізмів української мови / Уклад. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С., Дятчук В. В. та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 1097 с.

16. Слюніна О. В. Концепт *земля* в українській мовній картині світу: лінгвокогнітивне осмислення. *Лінгвістика*. Зб. наук. праць. Луганськ, 2009. № 1 (16). С. 159–169.

17. Сологуб Н. Образ води у мові Олександра Довженка. *Культура слова*. 1996. Вип. 46–47. С. 46–52.

18. Степанишин Б. Дивосвіт Олександра Довженка: До 100-річчя від дня народження : літ.-крит. нарис. Київ: Просвіта, 1994. 54 с.

19. Сюта Г. Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2010. 164 с.

20. Фока М. Сугестія підтекстових смислів у кіноповісті «Земля» та однойменному фільмі Олександра Довженка. *Вісник ЛНАМ*. Серія: Культурологія. 2016. Вип. 29. С. 98–107.

21. Шуляк С. Лексична інтерпретація концепту *земля* у поезії Євгена Гуцала. *Вісн. Львівськ. ун-ту*. 2004. Вип. 34. Ч. II. С. 249–253.

References

1. Bilodid, I. K. (1959). *Mova tvoriv Oleksandra Dovzhenka* [The language of Oleksandr Dovzhenko's works]. Kyiv [in Ukrainian].

2. Holoiukh, L. V. (2011). Verbalizatsiia kontseptiv prostoru v romanakh Y. Strutsiuka [Verbalization of space concepts in the novels of Y. Strutsyuk]. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky; Filolohichni nauky. Movoznavstvo – Scientific Bulletin of the Volyn National University named after Lesya Ukrainka: Philological sciences. Linguistics*, 1, 35–39 [in Ukrainian].

3. Dziuba, I. (1990). *Znaky dukhovnoi spivmirmosti : shtrykhy do svitovoho kontekstu estetyky Oleksandra Dovzhenka. Mizh kulturoiu i politykoiu* [Signs of spiritual proportionality: touches to the world context of Oleksandr Dovzhenko's aesthetics. Between culture and politics]. Kyiv [in Ukrainian].

4. Dovzhenko, O. P. (1986). *Kinopovisti. Opovidannia* [Film stories. Story]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

5. Zhaivoronok, V. (2006). *Znaky ukrainskoi etnokultury : slovnyk-dovidnyk* [Signs of Ukrainian ethnoculture: dictionary-reference]. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].

6. Lobur, N. (1996). Kult zemli v ukrainskii movi [Cult of the land in the Ukrainian language]. *Dyvoslovo – Miraculous*. Vol. 3, 22–23 [in Ukrainian].

7. Matsko, L. (2009). Zacharovanyi Ukrainoiu i slovom «Shchodennyka» Oleksandra Dovzhenka [Fascinated by Ukraine and the word (about the language of «Schodennyk» by Oleksandr Dovzhenko)]. *Ukrainska mova v osvithnomu prostori : navchalnyi posibnyk dlia studentiv-filolohiv osvithno-kvalifikatsiinoho rivnia «mahistr»*. Kyiv [in Ukrainian].

8. Medvid, N. (2019). Literaturni paraleli na urokakh ukrainskoi ta zarubizhnoi literatury: navchalno-metodychnyi posibnyk [Literary parallels in the lessons of Ukrainian and foreign literature: a teaching and methodical guide]. *Terнопil* [in Ukrainian].

9. Medvid, N. O. (2000). Problemy natsionalnoi psykholohii u tvorchosti O. Dovzhenka [Problems of national psychology in the work of O. Dovzhenka]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Drahomanova NPU [in Ukrainian].

10. Ohar, A. (2012). Verbalizatsiia kontseptu zemlia u frazeolohichnii ta paremiinii kartynakh svitu [Verbalization of the concept of land in phraseological and paremiic pictures of the world.]. *Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri : zb. nauk. pr. – Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri. Drohobych* [in Ukrainian].

11. Poliarush, O. Ye. (1988). Oleksandr Dovzhenko i folklor: monohrafiia [Oleksandr Dovzhenko and folklore]. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].

12. Pryhorovskiy, V. (2009). Iz zapovitiv velykoho myttsia (do pytannia pro linhvistychni pohliady Oleksandra Dovzhenka) [From the testaments of the great artist (to the question of Oleksandr Dovzhenko's linguistic views)]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*. Vol. 3, 57–62 [in Ukrainian].

13. Sydiachenko, N. (1996). Pro shcho rozpovidaiut tropy Oleksandra Dovzhenka [What are the tropes of Oleksandr Dovzhenko about]. *Kultura slova : mizhvid. zb. – Word culture*. Vol. 46–47, 40–46 [in Ukrainian].

14. *Slovnnyk ukrainskoi movy (1970–1980)*. [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv : Nauk. Dumka [in Ukrainian].

15. *Slovnnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy (2003)*. [Dictionary of phraseological units of the Ukrainian language]. Kyiv : Nauk. Dumka [in Ukrainian].

16. Sliunina, O. V. (2009). Kontsept zemlia v ukrainskii movnii kartyni svitu: linhvokohnityvne osmyslennia [The concept of land in the Ukrainian linguistic picture of the world: linguistic-cognitive interpretation]. *Linhvistyka – Linguistics*. Vol. 1 (16), 159–169 [in Ukrainian].

17. Solohub, N. (1996). Obraz vody u movi Oleksandra Dovzhenka [The image of water in the speech of Oleksandr Dovzhenko]. *Kultura slova*. 1996. Vyp. 46–47. S. 46–52. Сологуб Н. Образ воды у мові Олександра Довженка. *Культура слова – Word culture*. Vol. 46–47, 46–52 [in Ukrainian].

18. Stepanyshyn, B. (1994). Dyvosvit Oleksandra Dovzhenka: Do 100-richchia vid dnia narodzhennia : lit.–kryt. Narys [Miracle of Oleksandr Dovzhenko: To the 100th anniversary of his birth]. Kyiv: Prosvita [in Ukrainian].

19. Siuta, H. (2010). Linhvositv poezii avtoriv Niu-Yorkskoi hrupy: monohrafiia [Linguistics of poetry by authors of the New York group]. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].

20. Foka, M. (2016). Suhestiiia pidtekstovyykh smysliv u kinopovisti «Zemlia» ta odnoimennomu filmi Oleksandra Dovzhenka [Suggestion of subtextual meanings in the film story «Earth» and the film of the same name by Oleksandr Dovzhenko]. *Visnyk LNAM. Seria: Kulturolohiia – Herald of LNAM. Series: Culturology*. Vol. 29, 98–107 [in Ukrainian].

21. Шyliak, S. (2004). Leksychna interpretatsiia kontseptu zemlia u poezii Yevhena Hutsala [Lexical interpretation of the concept of land in Yevgeny Hutsal's poet]. *Visn. Lvivsk. un-tu – Visn. Lvivsk. university*. Vol. 34, II, 249–253 [in Ukrainian].

Kotkova L. I.

Candidate of Philological Sciences, associate professor of the department of philological disciplines and methods of their teaching at the K. D. Ushynskiy Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

orcid.org/0000-0001-6349-3576

kotkoval@ukr.net

Verbalization of the earth concept in the language creation of Oleksandr Dovzhenko

The article analyzes the means and ways of verbalizing the concept of land in O. Dovzhenka. It was found that the concept of land belongs to the key signs of Ukrainian ethnoculture, ethnically marked by temporal and spatial dimensions. The peculiarities of understanding and verbalization of the concept of land in the language creation of O. Dovzhenka, which consist of a combination of denotative, usually fixed meaning plans (the earth is the third largest planet from the Sun; the place of life and activity of people; the upper layer of the earth's crust; a dark brown substance that is part of the earth's crust; the soil that is cultivated and used for growing plants; country, region, state, Motherland) and connotative, represented by lexical-semantic variants of symbolic signs of ethnoculture, creatively and psychomentionally marked (the earth is a symbol of existence, greatness, unsurpassed beauty, stability, indomitability to the enemy, a source of sensuality, a suffering earth, etc.).

The mechanisms of the individual author's verbalization of the concept, which was based on the sacralization of the Ukrainian land in the language creation of O. Dovzhenka, her deification, representation as a sign of Ukrainian ethnoculture. The artistic discourse of the artist testifies that throughout the ages Ukrainians protect, protect, adore and honor their native land.

Key words: concept land, verbalization, language creation, sign of Ukrainian ethnoculture, Oleksandr Dovzhenko.